

**PSIXIK RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN KICHIK MAKTAB
YOSHIDAGI BOLALARDA FONETIK-FONEMATIK NUTQ
RIVOJLANMAGANLIGINI ANIQLASH USULLARI**

Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi

Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti

Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi

2 bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti

v.b dotsent PhD Utbasarova Umida.M

Annotatsiya. Ushbu maqolada fonetiko-fonematik nutq rivojlanishida nuqsoni bo'lgan, psixik rivojlanishi sustlashgan kichik maktab yoshidagi bolalarning nutq rivojlanish xususiyatlarini aniqlashga mo'ljallangan diagnostika metodlari haqida so'z yuritiladi. Fonetiko-fonematik rivojlanishning yetarli emasligi fonematik idrok, tahlil va sintezning buzilishi bilan namoyon bo'ladi, bu buzilishlar ayrim hollarda tanlab yoki bir vaqtda kuzatilishi mumkin. Har bir metodika batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: psixik rivojlanishning sustlashuvi, fonetiko-fonematik nutq rivojlanishidagi nuqson, metodika, nuqson, ekspress-diagnostika.

Аннотация. В данной статье говорится о методах диагностика, которые предназна-чены для выявления особенностей речевого развития детей с фонетико – фонематиче-ским недоразвитием речи детей младшего школьного возраста на фоне задержки психи-ческого развития. Фонематическое недоразвитие проявляется в нарушениях фонемати-ческого восприятия и фонематического анализа и синтеза, которые могут быть нару-шены избирательно или одновременно. Каждая методика подробно расписана.

Ключевые слова: задержка психического развития, фонетико-фонематическое недо- развитие речи, методика, дефект, экспресс-диагностика.

Abstract. This article discusses diagnostic methods designed to identify the characteristics of speech development in younger school-age children with phonetic and phonemic underdevelopment of speech against the background of delayed mental development. Phonematic underdevelopment manifests itself in disorders of phonemic perception, analysis, and synthesis, which may be selectively or simultaneously impaired. Each diagnostic method is described in detail.

Keywords: delayed mental development, phonetic and phonemic underdevelopment of speech, method, defect, express diagnostics.

Kirish: Zamonaviy sharoitda jamiyat taraqqiyoti bilan bir qatorda ta'lim tizimida ham ilg'or rivojlanishga yo'naltirilgan o'zgarishlar yuz bermoqda. Yangi sifat jihatidan farqli yondashuvlar, dasturlar va metodikalar paydo bo'lmoqda.

Bugungi kunda innovatsion texnologiyalarni joriy etish zaruriyati haqida juda ko'p so'z yuritilmoqda. Ta'limda innovatsion texnologiyalar, eng avvalo, o'qitish sifatini oshirishga, bolalarda yangi bilimlarni egallashga bo'lgan motivatsiyani kuchaytirishga va bilimlarni o'zlashtirish jarayonini tezlashtirishga xizmat qiladi.

Metodika — bu, odatda, maqsadga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshirish uchun tayyor “retsept”, algoritm yoki protsedura hisoblanadi [1].

To'g'ri talaffuzni shakllantirish ishlarini boshlashdan avval har bir bolaning nutqi bilan tanishish zarur. Odatda, bu tekshiruv maxsus materiallardan foydalangan holda o'tkaziladi.

Fonetiko-fonematik nutq rivojlanishidagi nuqson (FFRN) — bu bolalarda tilning talaffuz tizimi shakllanish jarayonidagi buzilish bo'lib, fonemalarni idrok etish va talaffuz etishdagi nuqsonlar tufayli nutq buzilishlari bilan kechadi. Fonetiko-fonematik buzilishlar eshitishi va aqli normal bo'lgan bolalarda ham quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

– tovushlarning bir-biri bilan almashtirilishi;

- tovushlarning aralashuvi yoki buzib aytilishi;
- soʻzning boʻgʻin tuzilmasining oʻzgartirilishi;
- soʻzning boʻgʻin tuzilmasining soddalashtirilishi;
- yengil leksik-grammatik xatoliklar.

Bolalarda fonetiko-fonematik nutq rivojlanishidagi nuqsonlarning kelib chiqish omillari sifatida atrof-muhitning noqulay sharoitlari, ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) sabablari koʻrsatiladi. Fonetiko-fonematik nutq buzilishi yozish va oʻqish koʻnikmalarini egallash jarayonida jiddiy toʻsiq boʻlib, maktab yoshidagi bolalarda leksik-grammatik tizimning rivojlanishida patologiyalarga olib kelishi mumkin [2].

Psixik rivojlanishi sustlashgan kichik maktab yoshidagi bolalarda fonetiko-fonematik nutq tomonining shakllanish darajasini aniqlash uchun O.B. Inshakova metodikasi qoʻllaniladi [2].

Tekshiruv oʻtkazish uchun albomda koʻpincha buzilishi uchraydigan tovushlarga oid (S, S', Z, Z', Ts, Sh, Zh, Ch, Shch, L, L', R, R', Y, M, N, B, V, K, K', G, G', X, X') rasmlar tanlab olingan. Tekshiruv materiali F.F. Rau va M.F. Fomicheva tomonidan ishlab chiqilgan metodikalarga muvofiq tanlangan.

Fonetiko-fonematik jarayonlarni tekshirish uchun material tanlashda asosiy prinsip ketma-ketlik prinsipi hisoblanadi.

Oddiydan murakkab shakllarga bosqichma-bosqich oʻtish tamoyiliga asoslanadi.

Fonematik idrokni oʻrganish tovushning soʻzda mavjud yoki mavjud emasligini aniqlash, tovushning soʻzdagi oʻrnini belgilash, maʼlum miqdordagi tovushlardan soʻz tuzish, berilgan tovushga soʻz topish kabi topshiriqlar orqali amalga oshiriladi [3].

Fonematik tahlilni tekshirishning asosi L.F. Spirova metodikasiga tayanadi. U tekshiruvni soʻz boshida urgʻu ostida kelgan unli tovushlarni va soʻz oxiridagi undosh tovushlarni ajratishdan boshlashni, keyin asta-sekin bolalar uchun murakkabroq tovush pozitsiyalariga oʻtishni tavsiya etadi.

Fonematik sintezni tekshirishda bolalarning turli tartibda joylashgan turli miqdordagi tovushlardan soʻz tuzish qobiliyati aniqlanadi [4].

T.A. Fotekova metodikasida nutq namunalaridan foydalaniladi. Taklif etilgan metodika kichik maktab yoshidagi bolalarning nutq rivojlanishidagi oʻziga xos xususiyatlarni aniqlashga moʻljallangan boʻlib, nutq buzilishining sifat va miqdor jihatdan bahosini, nuqson tuzilmasining tahlilini oʻtkazish imkonini beradi. Metodikaning ikki varianti mavjud: tezkor (ekspress) diagnostika va chuqurlashtirilgan tadqiqot. Metodikadagi topshiriqlarni baholash uchun ball tizimi ishlab chiqilgan.

Mazkur metodika qulay quyidagi holatlar uchun:

- diagnostika oʻtkazish;
- nutq nuqsonining tuzilmasini aniqlash va nutqning turli tomonlari buzilish darajasini baholash (nutq profilini tuzish);
- individual korreksion ish tizimini yaratish;
- nutq buzilishlari tuzilmasining oʻxshashligiga qarab kichik guruhlarini shakllantirish;
- bolaning nutq rivojlanish dinamikasini kuzatish va korreksion taʼsir samaradorligini baholash.

Metodika olti seriyani oʻz ichiga oladi, har biri murakkablik darajasi ortib boruvchi nutq namunalaridan tashkil topgan. Har bir nutq tomoni yakuniy bahoga taxminan teng hissa qoʻshishi uchun har bir seriyadagi umumiy ball imkon qadar tenglashtirilgan. Umuman olganda, nutq tekshiruvi 157 ta sinov topshiriqlarini oʻz ichiga oladi. Tovush talaffuzini tekshirish alohida sinovlar asosida ham, butun tekshiruv jarayonida ham baholanadi. Har bir topshiriq alohida baholanadi, soʻngra seriya boʻyicha ball yigʻindisi hisoblanadi va barcha seriyalar umumiy natijaga qoʻshiladi.

Har bir seriya (baʼzilarida esa topshiriq guruhleri) uchun oʻziga xos baholash mezonlari ishlab chiqilgan.

Individual profilni tuzish uchun har bir seriyada muvaffaqiyat darajasini foizda hisoblash kerak: seriyada olingan ballni 100 ga koʻpaytirib, maksimal ballga

bo'linadi (I, III, IV seriyalar uchun 50, II va V seriyalar uchun 10, VI seriya uchun 30). Birinchi seriyada har bir topshiriq bo'yicha foizni alohida hisoblash maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, tuzilgan profil asosida bolaning nutq tizimidagi eng rivojlanmagan hamda eng yaxshi shakllangan komponentlarni aniqlash va shu asosda korreksion dastur ishlab chiqish mumkin. Metodika alohida simptomlarni emas, balki ular orasidagi bog'liqlikni, aniqlangan og'ishlar ierarxiyasini hamda saqlanib qolgan funksional bo'g'inlarni aniqlashni nazarda tutadi.

Zamonaviy qarashlarga ko'ra, fonetiko-fonematik nutq buzilishiga ega kichik maktab yoshidagi bolalarda talaffuz va fonematik idrokning birgalikda buzilishi kuzatiladi. Ularning asosiy belgisi — talaffuz va tovushlarni idrok etish jarayonining to'liq shakllanmaganligi, ayniqsa nozik artikulyatsion yoki akustik belgilar bilan farqlanuvchi tovushlarda namoyon bo'lishidir. Shu bilan birga, nutq rivojlanishi xotira, diqqat, turli modal idrok va tafakkur kabi psixik jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgani sababli bolalarda nutqiy va psixofizik rivojlanish darajasini tavsiflovchi individual farqlar juda keng doirada namoyon bo'ladi. Shu bois bunday farqlarni korreksion-rivojlantiruvchi ishni amalga oshirishda inobatga olish lozim [5].

Logopedik amaliyot shuni ko'rsatadiki, fonematik rivojlanmaganlik bilan bog'liq yozuv buzilishlari odatda faqat 2–3-sinflarda o'qish jarayonida aniqlanadi. Shu bilan birga, bunday og'ishlarga ega o'quvchilarni maktabga kelgan ilk kunlardanoq aniqlash va nuqson xususiyatiga mos korreksion ta'limni tashkil etish yozuv va o'qishdagi buzilishlarning oldini olish imkonini beradi [6].

Shunday qilib, tekshiruv jarayoni uchta asosiy jihatni o'z ichiga oladi:

- artikulyatsion jihat – tovushlarni talaffuz qilish xususiyatlari va nutq apparatining faoliyatini aniqlash;
- fonologik jihat – bolaning turli fonematik sharoitlarda nutq tovushlari (fonemalar) tizimini qanday farqlashini o'rganish;

– leksik-grammatik jihat – bolaning so‘z boyligini, so‘zlarni to‘g‘ri shaklda ishlatish va grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuza olish ko‘nikmalarini aniqlash.

Bunday kompleks tekshiruv orqali fonetiko-fonematik rivojlanmaganlikni aniqroq diagnostika qilish imkoniyati yaratiladi. Bu jarayonda nafaqat talaffuzi buzilgan bolalar, balki tashqi tomondan nutqida kamchilik sezilmagan, ammo chuqur tekshiruv natijasida ularda fonematik idrok, fonematik tahlil va sintezda jiddiy buzilishlar mavjudligi aniqlanadigan bolalar ham aniqlanadi. Ushbu jarayonlar ayrim hollarda tanlab buzilgan bo‘lishi mumkin, ayrim hollarda esa bir vaqtning o‘zida hammasining rivojlanmaganligi kuzatiladi [7].

Xulosa : fonematik rivojlanmaganlik fonematik idrok, tahlil va sintez jarayonlarining buzilishi bilan namoyon bo‘ladi. Bu buzilishlar tanlab yoki bir vaqtning o‘zida yuz berishi mumkin. Fonematik rivojlanmaganlik talaffuz buzilishlari mavjud bolalarda ham, talaffuzi me‘yorda bo‘lgan bolalarda ham kuzatiladi.

Shu bois dastlabki tekshiruv fonematik rivojlanmagan nutqqa ega bolalarni diagnostika qilishda asosiy bosqich hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimova, M. M. Bolalarda fonematik eshitishning rivojlanishi va uni shakllantirish usullari. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
2. Abdullayeva, G. N. Logopediya asoslari: O‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. To‘xtayeva, N. M. Nutq buzilishlarini erta aniqlash va korreksion yondashuvlar. — Toshkent: TDPU, 2022.
4. Mahkamova, I. Sh. Dislaliyaga ega bolalarda markaziy eshitish jarayonlarini qayta ishlash buzilishlari. — “Foniatriya va Audiologiya” jurnali, 2024.
5. Спирова, Л.Ф. Методика обследования фонематического восприятия у детей. — М.: Просвещение, 1985.
6. Фотекова, Т.А. Диагностика и коррекция нарушений фонематического восприятия у младших школьников. — М.: Академия, 2004.